

UDOSTĘPNIANIE KRAJOBRAZU POPRZEZ ZABIEGI SCALENIOWO-WYMIENNE

Adrianna Kupidura
Politechnika Warszawska

PUBLIC ACCESS TO LANDSCAPE IN LAND CONSOLIDATION PROCESSES

Streszczenie

Artykuł przedstawia zagadnienia związane z krajobrazem obszarów wiejskich. Poruszono kwestie związane z rozwojem funkcji turystycznej na tych obszarach. Zasięg i dynamika obecnych i przewidywanych przemian struktury przestrzennej, społecznej, ekonomicznej i prawnowłasnościowej obszarów wiejskich będą mieć wiele konsekwencji przestrzenno-krajobrazowych. Jedną z kwestii wymagających rozstrzygnięć w najbliższej przyszłości, będzie konieczność znalezienia równowagi pomiędzy ochroną krajobrazów wiejskich, użytkowaniem ich przez właścicieli gruntów a udostępnianiem ogółowi społeczeństwa. W artykule poddano analizie pojawiające się w obecnym dyskursie naukowym i politycznym rozumienie krajobrazu w kategorii dobra publicznego. W tym kontekście przedstawione zostało pojęcie „dostępności krajobrazu”. Stwierdzono, że dostępność krajobrazu w procesach przebudowy struktury przestrzennej obszarów wiejskich trzeba rozpatrywać dwutorowo: z punktu widzenia krajobrazu zewnętrznego oraz z punktu widzenia krajobrazu wewnętrznego. Jako krajobraz zewnętrzny potraktowano to co obserwator widzi (np. panoramy, widoki), krajobrazem wewnętrznym nazywano miejsca, z których obserwator ogląda krajobraz zewnętrzny. Brak dostępu do miejsc widokowych powoduje, że krajobraz zewnętrzny, będący dobrem publicznym staje się niedostępny dla użytkowników. Krajobraz wiejski potraktowano jako element rzeczywistości humanistycznej, który posiada wiele znaczeń dla poszczególnych jednostek i dla całych

grup społecznych. Udostępnianie krajobrazu obejmuje działania planistyczne i formalnoprawne zapewniające publiczny dostęp do krajobrazu. Omówiono zakres działań, które powinny zostać podjęte w celu udostępniania krajobrazu poprzez zabiegi sceleniowo-wymienne. Zauważono, że udostępnianie krajobrazu będzie szczególnie istotne na tych obszarach, na których obok funkcji rolniczej będzie się rozwijać funkcja turystyczna.

Słowa kluczowe: scelenia gruntów, krajobraz, udostępnianie krajobrazu

Summary

The paper concerns the issues related to rural landscape. The problem of recreational development of rural areas was discussed. The range of present and future changes of spatial, social, economic and ownership structure of rural areas will influence the landscape. One of the current tasks will be to find balance between protecting the natural and cultural landscape components, maintaining property rights of farmers and preserving tourists' interest. The paper presents studies of contemporary approaches to landscape understood as a public good. In this context public access to landscape has been presented. Public access to landscape should be considered in spatial management processes of rural areas. The proposition presented in the paper relates to two landscape categories: "inner landscape" and "outer landscape". An outer landscape is understood as a landscape seen by the observer (e.g. panoramas, views) while an inner landscape are places where the observer can observe the landscape. Lack of the public access to view spots, view roads and view platforms disturbs landscape accessibility for landscape users. Rural landscape possesses high value for contemporary man. It constitutes a social reality that is very rich, Public access to landscape includes spatial planning and law regulations providing the right of way to landscape components. Surveys results have indicated the need for activities that should be performed during land consolidation procedure. Landscape accessibility issues are especially important in areas with recreational potential.

Key words: land consolidation, landscape, public access to landscape

WSTĘP

Krajobraz jest rzeczywistością humanistyczną, tzn. rzeczywistością, która jest ważna dla wybranych jednostek lub grup społecznych (Kupidura i in., 2011). W gospodarowaniu przestrzenią powinno się brać pod uwagę sposób w jaki doświadczamy krajobrazu. Europejska Konwencja Krajobrazowa (Europejska

Konwencja...), którą Polska ratyfikowała w 2004 roku, kładzie nacisk na percepcyjny charakter związku jednostki z krajobrazem, definiując krajobraz jako obszar postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i ludzkich. Zgodnie z takim podejściem, strategie, plany i projekty, tworzone na polu gospodarki przestrzennej, powinny być konfrontowane z krajobrazem mentalnym, istniejącym w wewnętrznym świecie jednostek. Obecnie koncepcja krajobrazu w wielu krajach Europy Zachodniej wykorzystywana jest jako platforma służąca do analiz i dyskusji związanych z gospodarowaniem przestrzenią. W dyskusjach tych krajobraz traktowany jest jako dobro publiczne, dobro odziedziczone po poprzednich pokoleniach, które należy nie tylko chronić, ale również określić cele i kierunki przyszłych działań i aktywności w przestrzeni w celu określenia kształtu „krajobrazu jutra”. Odchodzi się od stosowanych do tej pory prostych, sektorowych działań ochronnych na rzecz systemowego zarządzania krajobrazem. Działania te obejmują nie tylko zarządzanie istniejącymi zasobami krajobrazowymi, ale również zarządzanie procesami zmian w gospodarowaniu przestrzenią. Tak rozumiany krajobraz jest wspólną własnością obecnego i przyszłych pokoleń. Krajobraz rozpatrywany w kategorii dobra publicznego będzie jednocześnie własnością wszystkich osób posiadających wiązki praw do nieruchomości i ich części składowych oraz wszystkich tych, którzy przebywają w krajobrazie, niezależnie od celu i długości pobytu (Kupidura, 2013). Krajobraz jest „wizualną własnością” (Böhm, 2001) każdego, kto w nim przebywa. Inaczej mówiąc, krajobraz jest wspólną, zarówno materialną, jak i symboliczną i wizualną formą dziedzictwa (Kupidura, 2013). W artykule przedstawiono zagadnienia związane z krajobrazem obszarów wiejskich i z rozwojem funkcji turystycznej na tych obszarach. Wydaje się, że jedną z kwestii wymagających rozstrzygnięć w najbliższej przyszłości, będzie konieczność znalezienia równowagi pomiędzy ochroną krajobrazów wiejskich, użytkowaniem ich przez właścicieli gruntów a udostępnianiem ogółowi społeczeństwa.

SCALENIA I WYMIANY GRUNTÓW JAKO INSTRUMENT GOSPODAROWANIA PRZESTRZENIĄ OBSZARÓW WIEJSKICH

Obszary wiejskie w Polsce wymagają głębokich zmian strukturalnych zarówno w zakresie produkcji rolniczej, jak i zmian struktury przestrzennej i obszarowej gospodarstw, struktur demograficznych, infrastruktury technicznej i społecznej. Kierunek rozwoju obszarów wiejskich w Polsce powinien być podobny do kierunku rozwoju obszarów wiejskich w innych krajach Unii Europejskiej i polegać na wspieraniu rozwoju wielofunkcyjnego wsi (zob. Woch, 2006). Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich to rozwój polegający na wkomponowaniu w wiejską przestrzeń nowych funkcji pozarolniczych. Zasięg

i dynamika obecnych i przewidywanych przemian struktury przestrzennej, społecznej, ekonomicznej i prawno-własnościowej obszarów wiejskich będą powodować wiele konsekwencji przestrzenno-krajobrazowych (zob. Kupidura, 2013). W gospodarowaniu przestrzenią obszarów wiejskich można wykorzystać różnorodne instrumenty gospodarki przestrzennej. Jednym z takich instrumentów mogą być scalenia i wymiany gruntów. Scalenia gruntów, przeprowadzane w trybie ustawy o scalaniu i wymianie gruntów z 26 marca 1982 roku (Ustawa z dnia 26 marca 1982 roku o scalaniu...), są instrumentem pozwalającym na głęboką przebudowę struktury przestrzennej i własnościowej dużego obszaru (zwykle jednego lub kilku sąsiadujących ze sobą obrębów ewidencyjnych) w stosunkowo krótkim czasie (proces scaleniowy trwa od kilku do kilkunastu lat). Postępowanie scaleniowe lub wymienne przeprowadza starosta jako zadanie z ramienia administracji rządowej. Opracowaniem projektu scalenia zajmują się wyspecjalizowane jednostki geodezyjne. Celem przeprowadzanych scaleń gruntów, zgodnie z art. 1 ust. 1 wspomnianej ustawy, jest „tworzenie korzystniejszych warunków gospodarowania w rolnictwie i leśnictwie poprzez poprawę struktury obszarowej gospodarstw rolnych, lasów i gruntów leśnych, racjonalne ukształtowanie rozłogów gruntów, dostosowanie granic nieruchomości do systemu urządzeń melioracji wodnych, dróg oraz rzeźby terenu”. W tak zdefiniowanym celu scalenia, główny nacisk kładziony jest na poprawę ekonomicznych aspektów prowadzenia działalności rolniczej na obszarze gospodarstwa rolnego (głównie poprzez poprawę kształtu i wielkości działek wchodzących w skład gospodarstwa, czy lokalizację działek w bliskiej odległości od siedlisk). Prace scaleniowe, zmieniając strukturę przestrzenną i własnościową, stanowią wyjątkową okazję do uwzględnienia w projekcie scaleniowym kwestii krajobrazowych. Zakres zagadnień poruszanych w projektach scaleniowych, realizowanych w wielu krajach Unii Europejskiej (np. w Danii, w Niemczech, czy we Francji) gdzie projekty te są elementami planów rozwoju obszarów wiejskich, jest bardzo szeroki. Obejmuje on między innymi: organizację przestrzeni upraw rolniczych, wydzielenie obszarów pod obiekty infrastruktury technicznej i społecznej, tworzenie warunków przestrzennych dla wielofunkcyjnego rozwoju obszaru, ochronę dziedzictwa kulturowego, a także ochronę środowiska i kształtowanie krajobrazu. Klasyfikację prac scaleniowych pod kątem zakresu przeprowadzanych prac zaproponował Woch (2008). W artykule scalenie gruntów rozumiane będzie jako kompleksowe scalenie gruntów, a zakres prac realizowanych podczas tak rozumianego scalenia będzie obejmował: organizację przestrzeni upraw rolnych poprzez scalenie gruntów, kształtowanie sieci dróg transportu rolnego, transformację użytków, melioracje wodne, wydzielenie obszarów pod obiekty infrastruktury technicznej i społecznej, ochronę środowiska, ochronę i kształtowanie krajobrazu, tworzenie warunków dla wielofunkcyjnego rozwoju wsi, w tym dla rozwoju funkcji turystycznej.

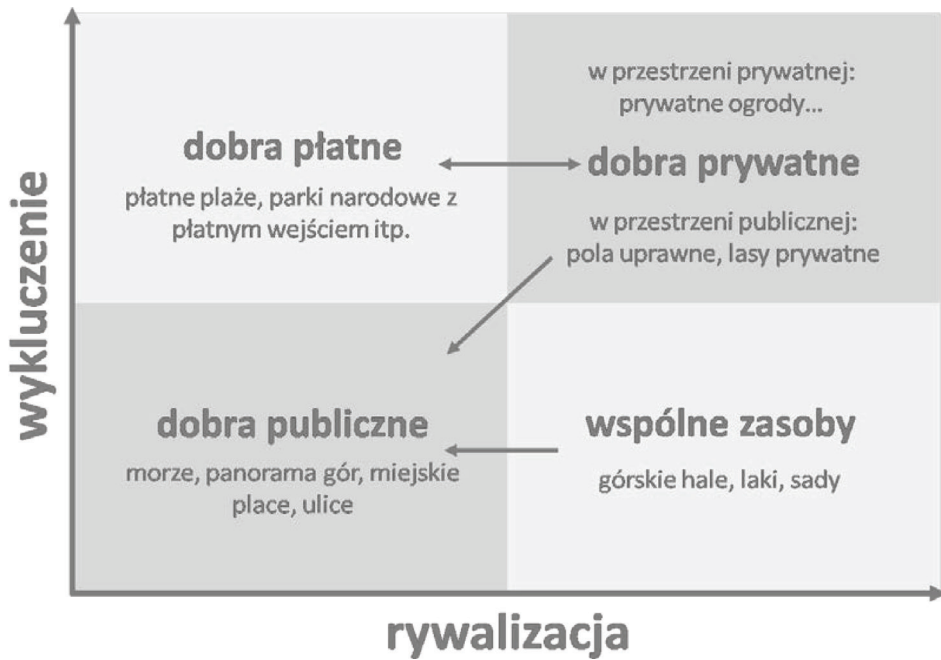
METODYKA BADAŃ

Dostępność miejsc jest ważnym czynnikiem mającym wpływ na wybory przestrzenne dokonywane przez ludzi. Zawarte w artykule rozważania oparte są przede wszystkim na wynikach współczesnych badań traktujących krajobraz w kategoriach dobra publicznego (Sgard, 2010). Odniesiono się do prac z zakresu ekonomii, bazujących na spuściźnie teoretycznej Gareta Hardina (1968) i Elinor Ostrom (1990), umiejscawiających krajobraz pomiędzy kategorią dóbr wspólnych i kategorią dóbr publicznych. W celu określenia możliwości wizualnego użytkowania krajobrazu wiejskiego, rozumianego w kategorii dobra publicznego, wykorzystano elementy teorii kompozycji przestrzeni obecne w pracy Wejcherta (1984). Przedstawione badania pozwoliły określić zakres działań, które powinny zostać podjęte w celu udostępniania krajobrazu poprzez zabiegi scaleniowo-wymienne.

Rysunek 1 Klasyfikacja dóbr wspólnych wg E. Ostrom
(źródło: Kupidura, 2013 na podstawie Sgard, 2010)

Figure 1 ,Classification of common goods according to E. Ostrom
(source: Kupidura, 2013 adapted from Sgard, 2010)

Rysunek 2. Dostępność krajobrazu wg schematu dóbr wspólnych
(źródło: Kupidura, 2013 na podstawie Sgard, 2010)

Figure 2. Public access to landscape according to common goods scheme
(source: Kupidura, 2013 adapted from Sgard, 2010)

KRAJOBRAZ JAKO DOBRO PUBLICZNE

Autorzy prac z zakresu ekonomii wykorzystują schemat zaproponowany przez Elinor Ostrom, przedstawiający klasyfikację dóbr wspólnych z wykorzystaniem dwóch kryteriów: kryterium wykluczenia (czy jest możliwe ograniczenie dostępu do dobra) i kryterium rywalizacji (czy wykorzystanie dobra przez jednych ogranicza dostępność tego dobra dla innych) (rys. 1) (Kupidura, 2013).

Krajobraz, znajdujący się w kategorii dobra publiczne, powinien być dostępny dla wszystkich. Użytkowanie krajobrazu przez jednych nie powinno ograniczać użytkowania krajobrazu przez innych (uwzględniając współczesne i przyszłe pokolenia). Kwestie krajobrazowe w polityce i w dyskursie publicznym skupiają się wokół utrzymania zasobu, jego ochrony, ustanowienia norm i zasad wykorzystania. Kwestie udostępniania krajobrazu można powiązać z jego atrakcyjnością. Przy czym dostępność krajobrazu nie będzie związana tylko i wyłącznie z zapewnieniem dojścia do miejsc widokowych, lecz także z wolnością poruszania się po miejscu obserwacji i nieblokowaniu widoku in-

nym użytkownikom. Uwypukla to konflikt między władającymi nieruchomościami a roszczącymi sobie prawa do krajobrazu turystami. Części składowe nieruchomości tworzą atrakcyjne krajobrazy, które w wymiarze symbolicznym, estetycznym, uczuciowym, tożsamościowym są przywłaszczane przez zwiedzających (Kupidura, 2013). Sgard (2010) proponuje by schemat klasyfikacji dóbr przedstawiony przez E. Ostrom, uwzględniający dostępność miejsc odwiedzanych ze względu na krajobraz, wyglądał, jak poniżej (rys.2). Udostępnianie krajobrazu i praktyki z tym związane mają tendencję do przemieszczania się w ramach wyróżnionych kategorii. Na przykład w wielu krajach lasy prywatne z punktu widzenia prawa stanowiące dobro prywatne, są często wykorzystywane jak dobro publiczne. Kontemplacja krajobrazu przez osobę spacerującą po lesie będącym własnością prywatną nie musi być postrzegana jako degradacja tego zasobu, albo też możliwe do zastosowania sposoby mające na celu ograniczenie dostępności do dobra (groźenie) nie są możliwe do wprowadzenia.

Dostępność krajobrazu może zależeć od różnych czynników: od ustanowionego prawa (płatny dostęp do parków narodowych w niektórych krajach), czy od ustanowionych norm społecznych (zwyczajowe niewchodzenie na teren przydomowych ogrodów prywatnych, nawet jeśli nie są ogrodzone).

Kryteria dostępności i braku rywalizacji bywają trudne do spełnienia w przypadku krajobrazu. Niekontrolowana antropopresja powoduje degradację siedlisk. Prowokuje to pytanie o to, czy sposób, w jaki dziś wykorzystujemy atrakcyjne turystycznie krajobrazy, nie spowoduje w nich nieodwracalnych zmian powodujących, że przyszłe pokolenia nie będą mogły z nich korzystać, albo czy atrakcyjność tych krajobrazów nie wpływa na spekulacje cenami gruntów w danym miejscu, albo czy ryzyko degradacji tych krajobrazów nie wpłynie na decyzje władz publicznych o ograniczeniu do nich dostępu? Wspólna przestrzeń zawsze będzie owocem relacji społecznych, debat, a czasem konfliktów (zob. Kupidura, 2013).

OBSERWATOR, KRAJOBRAZ WEWNĘTRZNY I KRAJOBRAZ ZEWNĘTRZNY

W przeprowadzonych badaniach dostępność krajobrazu rozpatrywana jest z punktu widzenia krajobrazu zewnętrznego oraz z punktu widzenia krajobrazu wewnętrznego. Krajobrazem zewnętrznym jest to co obserwator widzi (panoramy, sylwety miast i wsi, widoki). Krajobrazem wewnętrznym są miejsca, z których obserwator ogląda krajobraz zewnętrzny. Z punktu widzenia dostępności krajobrazu w obydwu przypadkach będziemy mieć do czynienia z różnymi problemami.

Dostępność krajobrazu wewnętrznego zależeć będzie od dostępności punktów, ciągów i płaszczyzn widokowych. W każdym układzie przestrzennym

można wyróżnić szereg punktów widokowych. Analiza kompozycji przestrzennej krajobrazu powinna pozwolić na wyodrębnienie punktów widokowych i ich skupisk, posiadających szczególne walory widokowe. Punkty widokowe charakteryzują się szczególnie mocnym powiązaniem z przestrzenią otaczającą lub z jej fragmentami. Wejchert (1984) dzieli punkty widokowe na punkty widokowe zewnętrzne, graniczne i wewnętrzne. Punkty widokowe zewnętrzne, to punkty położone na zewnątrz badanego układu przestrzennego (np. na granicy obrębu ewidencyjnego, będącego obszarem scalenia). Punkty takie zwykle znajdują się w krajobrazie otwartym (na brzegach wód, na wzniesieniach). Są to punkty, z których można obserwować sylwetę lub większe fragmenty badanego układu przestrzennego. Punkty widokowe wewnętrzne są to punkty znajdująca się w bezpośrednim, ścisłym związku z częściami większego środowiska przestrzennego (np. wsi). Można wyróżnić punkty widokowe architektoniczne, architektoniczno-krajobrazowe i krajobrazowe. Graniczne punkty widokowe znajdują się na styku dwóch różnych środowisk przestrzennych, odmiennych w formie i w treści. Przykładem będą tu punkty widokowe znajdujące się na granicy krajobrazu otwartego z krajobrazem zabudowanym, czy punkty znajdujące się na granicy kompleksów leśnych i pól uprawnych.

Ciągi widokowe to trasy, po których porusza się obserwator. Na trasach tych można wyróżnić szereg punktów widokowych. W terenach otwartych, obserwator ma zwykle możliwość obserwacji widoków panoramicznych. Prędkość ruchu obserwatora ma wpływ na percepcję krajobrazu.

Płaszczyzny widokowe są to rozległe przestrzenie, z których roztacza się widok, o dużych walorach krajobrazowych.

WYKORZYSTANIE ZABIEGÓW SCALENIOWO-WYMIENNYCH JAKO NARZĘDZIA UDOSTĘPNIANIA KRAJOBRAZU – WNIOSKI

Jak zauważono, scalenia i wymiany gruntów zmieniają strukturę przestrzenną i własnościową obszaru. Tworzenie warunków przestrzennych dla rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich, w tym w szczególności dla rozwoju funkcji turystycznej i rekreacyjnej stwarza potrzebę określenia warunków ochrony, użytkowania i udostępniania komponentów krajobrazu będącego dobrem publicznym. Udostępnianie krajobrazu obejmuje działania planistyczne i formalnoprawne zapewniające publiczny dostęp do krajobrazu. Pośród działań planistycznych można wymienić np.: wyznaczenie przebiegu dróg, w tym ścieżek turystycznych (pieszych, rowerowych, konnych itp.), wyznaczenie miejsc pod pola namiotowe, parkingi, punkty widokowe itp. W zakres działań formalnoprawnych wchodziłoby pewne ograniczenie praw właścicieli gruntów, np. ustanowienie służebności przejścia i przejazdu w celu zapewnienia możliwości

wizualnego użytkowania krajobrazu. Kwestie dostępności elementów krajobrazu wewnętrznego można rozpatrywać z kilku punktów widzenia:

- z punktu widzenia praw do gruntu, na którym znajdują się komponenty krajobrazu wewnętrznego,
- ze względu na powiązanie krajobrazu wewnętrznego z krajobrazem zewnętrznym,
- z punktu widzenia ochrony wartości przyrodniczych i kulturowych obszaru.

Udostępnianie krajobrazu postrzeganego w kategoriach dobra publicznego wymaga regulacji. Kwestie związane z udostępnianiem krajobrazu nie zostały zaliczone do celów publicznych, wymienionych w ustawie o gospodarce nieruchomościami (art. 6) (Ustawa z dnia 21 sierpnia, 1997 roku o gospodarce...). Dostępność krajobrazu wewnętrznego będzie związana z dostępnością do punktów, ciągów i płaszczyzn widokowych. Dostępność ta może być ograniczona, ze względu na lokalizację tych elementów struktury przestrzennej na terenach będących własnością prywatną. Miejsca takie nie muszą być izolowane od obserwatora barierą fizyczną, mogą być niedostępne ze względu na przyjęte w danej społeczności normy i zwyczaje (zwyczajowo nie chodzi się po zaoranim, czy tym bardziej po obsianym polu, choć jest nieogrodzone).

Niedostępność krajobrazu wewnętrznego jest powodem niedostępności krajobrazu zewnętrznego. Jeśli nie mamy dostępu do punktów, ciągów i płaszczyzn widokowych, krajobraz zewnętrzny (będący dobrem publicznym), który oglądamy z tych miejsc, staje się niedostępny. Wyróżnione elementy krajobrazu wewnętrznego, punkty, ciągi i płaszczyzny widokowe mogą być jednocześnie krajobrazem zewnętrznym, obserwowanym z innych punktów, ciągów i płaszczyzn widokowych. Wprowadzanie nowych form w taki krajobraz, wiązać się może z „zanieczyszczeniem wizualnym” krajobrazu obserwowanego.

W założeniach do projektu scalenia należałoby rozpoznać komponenty krajobrazu zewnętrznego i wewnętrznego. Rozwój technologii systemów informacji przestrzennej (SIP) umożliwi przeprowadzanie analiz wielu danych przestrzennych i krajobrazowych. Kwestią wymagającą regulacji jest określenie warunków korzystania z nieruchomości lub jej części, na której znajdują się rozpoznane komponenty krajobrazu. Można tu zaproponować kilka rozwiązań. Najkorzystniejszy byłby wykup na zasadach rynkowych nieruchomości, na której występują ograniczenia użytkowania lub zaproponowanie przez jednostkę samorządu terytorialnego/Skarb Państwa nieruchomości zamiennej. Innym rozwiązaniem może być rekompensata finansowa za czasowe ograniczenia użytkowania nieruchomości. W obu wypadkach wymagane byłoby określenie wartości gruntu z uwzględnieniem dostępności krajobrazu rozpatrywanej z punktu widzenia krajobrazu zewnętrznego oraz krajobrazu wewnętrznego (Kupidura, 2013).

Uregulowanie korzystania z nieruchomości lub z jej części oraz dostępu do szlaku turystycznego lub drogi publicznej można przeprowadzić (gdy nie wchodzi w grę wykup gruntu) poprzez ustanowienie za wynagrodzeniem: prawa dzierżawy, prawa użytkowania, prawa służebności gruntowej, ustanowienia drogi koniecznej (gdy możliwy będzie wykup tylko części gruntu bez dostępu do drogi publicznej lub szlaku turystycznego) (Kupidura, 2013).

Turystyka powinna być tylko jedną z funkcji rozwijanych w ramach wielofunkcyjnego rozwoju wsi. W odniesieniu do krajobrazu kryteria dostępności i braku rywalizacji bywają trudne do spełnienia. Problemem może być antropopresja i związana z nią degradacja siedlisk przyrodniczych. Antropopresja może też stanowić zagrożenie dla istniejących związków lokalnej społeczności z przestrzenią zamieszkania, utwalonych w krajobrazie kulturowym. W Polsce brakuje dyskusji o krajobrazie, o śladach, jakie zostawiamy w przestrzeni. Problematyka dostępności krajobrazu, rozpatrywanego w kategorii dobra publicznego, powinna stać się częścią działań związanych z gospodarowaniem przestrzenią poprzez zabiegi scaleniowo-wymienne.

LITERATURA

- Bielska A., Kupidura A. (2010). Influence of soil conditions on landscape shaping in rural areas (w:) Natural and cultural transformation of landscape, Młynarczyk K., Marks M. (red.), Wyd. UWM, Olsztyn, s. 67-82
- Böhm A. (2001). Perspektywy architektury krajobrazu (w:) Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne, Pawłowska K. (red.), Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków
- Europejska Konwencja Krajobrazowa (European Landscape Convention), Council of Europe, Doc.8833, 25 Sept. 2000, (Dz.U. z dn. 29 stycznia 2006)
- Hardin G. (1968). The tragedy of commons, Science, vol. 162, s. 1243-1248
- Kupidura A. (2013). Dziedzictwo krajobrazowe w gospodarowaniu przestrzenią, Oficyna Wyd. Politechniki Warszawskiej, Prace Naukowe, Geodezja, z. 53, Warszawa
- Kupidura A., Łuczewski M., Kupidura P. (2011). Wartość krajobrazu. Rozwój przestrzeni obszarów wiejskich, PWN, Warszawa
- Ostrom E. (1990). Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action, New York, Cambridge University Press
- Sgard A. (2010). Le paysage dans l'action publique: du patrimoine au bien commun, Développement durable et territoires, vol. 1, Nr 2
- Ustawa z dnia 26 marca 1982 roku o scalaniu i wymianie gruntów (Dz. U. z 2003 r. Nr 178, poz. 1749 z późn. zm.)
- Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 roku o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2010 r., Nr 102, poz. 651 z późn. zm.)
- Wejchert K. (1984/2008/2010). *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa

- Woch F. (2006). Perspektywy zmian strukturalnych na obszarach wiejskich (w:) Kompleksowe scalanie gruntów rolnych i leśnych oraz jego wpływ na środowisko, materiały szkoleniowe nr 93, (red. Woch F.), IUNiG-PIB, Puławy, s. 5-22
- Woch F. (2008). Wytyczne do opracowywania programów urzędniowo-rolnych gmin, Instrukcja upowszechnieniowa Nr 150, Wyd. IUNG-PIB, Puławy

Dr inż. Adrianna Kupidura
Wydział Geodezji i Kartografii
Politechnika Warszawska
Plac Politechniki 1
00-661 Warszawa
e-mail: a.kupidura@gik.pw.edu.pl